

**«СІЛЬ ЗЕМЛІ» ЮЗЕФА ВІТТЛІНА – «ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ»
ОСИПА ТУРЯНСЬКОГО: АНАЛОГІЇ ТА ЕКСПРЕСІОНІСТСЬКА
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ У ТВОРЕННІ ПЕРСОНАЖІВ**

**“THE SALT OF THE EARTH” BY JOZEF WITTLIN – “BEYOND THE LIMITS OF PAIN”
BY OSYR TURYANSKYU: ANALOGY AND EXPRESSIONISTIC
CONCEPTUALIZATION IN CREATING THE CHARACTERS**

Печарський А.Я.,

orcid.org/0000-0003-4154-8956

доктор філологічних наук,

*професор кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена вивченню експресіоністських вимірів повісті «Сіль землі» Ю. Віттліна та ліричного роману «Поza межами болю» О. Турянського. Утім, художня типізація характерів персонажів у творах польського та українського письменників передбачає момент «відбору». Передусім мова іде про тематичну подібність творів, зокрема про Першу світову війну. Саме поняття «експресіоністська концептуалізація» хоч і не набуло стійкого термінологічного окреслення, однак із деякою періодичністю з'являється в літературознавчому дискурсі. У нашій інтерпретації «експресіоністські виміри» – це передусім емоційно-експресивна та композиційно-сміслова структура тексту, що віддзеркалюється як система рівнянь між автором «Я» і персонажем». Динамічність і експресивність стилю повісті «Сіль землі» Ю. Віттліна та ліричного роману «Поza межами болю» О. Турянського, їхній антиестетизм, що підпорядковується формі змісту як основній художній цінності, анімізація, телеграфічність, спиритуалізм, який проявляється у творах передусім у визнанні атрибутів реальної екзистенції надприродного світу, суб'єктивне інтуїтивне відчуття дійсності, невпинний пошук істини, пацифізм, протест проти сучасної соціальної несправедливості, трагізм, розчарування, відчуженість і водночас віра в «революцію серця», його перемену, «передуховлення волі до життя» й світлі обрії майбутнього – це була та дорога, що привела письменників до художнього втілення основних засад поетики літературно-мистецької течії перших декад ХХ століття, тобто експресіонізму. Уся художня краса ситуації в повісті «Сіль землі» Ю. Віттліна і ліричному романі «Поza межами болю» О. Турянського постає насамперед не у формі, а в змісті, для якого альфою і омегою є експресія. Ця збіжність з'ясує і те, що авторовий вибуялий суб'єктивізм не втримується у межах промовистого реального факту, взятого з біографічної дійсності, а замикається в колі чисто мистецьких психологічних вражень. Тому на розгорнутих сторінках художніх творів війна дивиться не очима зброї, барикад чи військових маневрів, а внутрішньою драмою людської душі, промовляючи не відлунням пострілів, а осколками болю.

Ключові слова: експресіоністська концептуалізація, експресіоністські виміри, образ, символ, автор, герой.

The article is devoted to the study of expressionistic dimensions of stories “The Salt of the Earth” by Jozef Wittlin and lyric novel “Beyond the Limits of Pain” by O. Turyanskyu. However, artistic typology characters in artistic writings in the works of Polish and Ukrainian writers involves “selection”. First of all we are talking about thematic similarity of works, namely World War I. The very term “expressionistic conceptualization” although it has not acquired consistent terminology, it appears in literary discourse with certain regularity. In our interpretation, “expressionistic dimensions” are, first of all, the emotionally expressive and compositional-semantic structure of the text as a system of equations between the author “I” and “the character”. The dynamics and simplicity stories “The Salt of the Earth” by Jozef Wittlin and lyric novel “Beyond the Limits of Pain” by O. Turyanskyu and their anti-aesthetic character, which follows the content form as the main artistic value, as well as its maximization, telegraphed, spiritualism represented in the novel first of all through the recognition of the attributes of the supernatural world's real existence, the author's subjective intuitive perception of reality, continual search for the truth, pacifism, protest against contemporary social injustice, the tragic elements, disappointment, aloofness, and at the same time the belief in “the revolution of the human heart”, its change, “animation of the desire for life” and future's bright skylines – all of those compiled the road, which led the writers to artistic embodiment of the basic principles of the literary and artistic trend of the XX centuries' first decades' poetica, i.e. expressionism. The general artistic beauty of stories “The Salt of the Earth” by Jozef Wittlin and lyric novel “Beyond the Limits of Pain” by O. Turyanskyu situation is based first of all not on the form, but on the content, for which expressionism is the alpha and omega. This coincidence also explains the fact that the author's turbulent subjectivism cannot limit itself within the boundaries of a real fact taken from a live biographical reality. Instead it locks itself in the circle of purely artistic psychological impressions. As a result, the war on the open pages of the artistic works is described not through weapons, barricades and military maneuvers, but through the inner drama of a human soul, speaking not through the echo of gunfire, but through the splinters of pain.

Key words: expressionistic conceptualization, expressionistic dimension, vision, symbol, author, character.

Постановка проблеми зумовлена вивченню творів про Першу світову війну класиків польської та української літератури крізь призму експресіоністичної свідомості, зокрема Ю. Віттліна та О. Турянського.

Нерідко самі митці цього напряму вважали, що такі естетичні принципи, стильові особливості й філософсько-світоглядна позиція є його маргінесом. Семантичний статус даного поняття в нашому теоретичному обігу охоплює й культур-

но-історичний сенс терміну. Адже на маргінесі повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричного роману «Поза межами болю» О. Турянського експресіоністська свідомість викристалізується перш за все авторовою глибиною слова, викрошеного із власних реальних воєнних переживань і внутрішнього суб'єктивного світовідчуття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Незважаючи на те, що порівняльна характеристика повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричного роману «Поза межами болю» О. Турянського крізь призму експресіоністичної свідомості здійснюється вперше, проте чимало сучасних польських та українських літературознавців, зокрема Е. Вігандт, Г. Грудзінський, Х. Яковська, Г. Яструбецька, М. Ільницький, Н. Мафтин, М. Нестелеєв та ін. піднімали проблематику у певному ракурсі.

Мета статті. Метою дослідження є виявлення аналогії бачення різних художньо-естетичних аспектів в повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричного роману «Поза межами болю» О. Турянського крізь призму експресіоністичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Подібна скомплікованість повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричного роману «Поза межами болю» О. Турянського у єдиновласне літературне обличчя мотивується як історико-біографічною, так і художньо-тематичною зумовленістю. Обидва письменники – уродженці Східної Галичини, були студентами філософського факультету Віденського університету, співпрацювали з редакцією газети “Frankfurter Zeitung”, воювали в Першій світовій війні в лавах австро-угорського війська. Тому, незважаючи на відмінні особливості художніх творів різних національних літератур (польської та української), що розвивалися за законами власного духу, вплив галицького середовища, безумовно, позначився на їхній творчості. Цей феномен двох галицьких митців виходить за ідеологічні рамки у сферу загальнолюдських цінностей. Тематичну спорідненість їхніх творів можна потрактувати як українською, так і польською історичними свідомостями й літературною традицією – у категоріях «первинного міфу» сформульованим Е. Балцежаном, який у статті «Діалектика польського міжвоєнного двадцятиліття» показує свідомість того літературного періоду, аналізуючи антиномію «міфа народження нової ери», а також «міфа катастрофи старої ери».

Виходячи з цього аспекту, Е. Вігандт у своїй праці «Австрія felix», тобто про міф Галіції в польській сучасній прозі» проводить тенденці-

йний аналіз художніх творів про Першу світову війну, де простежуються такі особливості:

1. Сприйняття розвалу Австро-Угорської імперії як «кінець монархії, кінець la belle époque, кінець XIX віку, кінець «нашого» свята»... врешті, кінець свята всюди – воно виступає як мотив «подвійної смерті» (наприклад в «Марші Радецького» Й. Рота) [9, с. 123].

2. Бачення сенсу війни як народження нового життя в «Поколінні Марка Свіди» А. Струга, представника польської «los generation», що програє своє життя не на війні, а після неї, тоді, коли намагається реалізувати ціль, заради якої боровся» [9, с. 124]. Бо як писав Й. Рогозінський у передмові до повісті А. Струга: «У народному змаганні бачив якусь ціль свята, могутню і приховану. Не була то аж ніяка перемога... Радше болісне і прекрасне народження нового життя... (Колосальне мордування набуло сенсу. – Е. Вігандт). На віки віків повчало тих, що вціліли. Бог був у тій війні, якому вже задосить було беззаконня і брехні старої культури» [8, с. 45].

3. Так звана пацифістична література, до якої належали твори Ю. Вітліна «Сіль землі».

Поміж польської літературознавчої інтерпретації галицької художньої літератури про Першу світову війну в трьох визначених вимірах «первинного міфу» ліричний роман «Поза межами болю» О. Турянського близький до пацифістичної візії Ю. Вітліна («Сіль землі»). Така паралель можлива хоча б через сам той факт, що митці створили свої твори на ідеалах християнської моралі, любові і злагоди, шукаючи коріння зла не на полях битв і барикад, а в глибині самої душі людини. Ці спільні ознаки виявляються і в розкритті змісту самих заголовків творів. Назва «Сіль землі» бере свій початок із Євангелії від св. Матвія (V, 13): «Ви – сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придається вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми» [10, с. 1]. Так казав Ісус Христос до своїх учнів-апостолів, і Його словами письменник увінчав епіграф до своєї повісті. Стосовно заголовка «Поза межами болю» О. Турянського, то звичайно, справа тут складніша, бо стикаємося з символом, що за власною природою далекий від однозначності. Проте любов до своєї своєї дружини і сина, а відтак і до людей взагалі, породжує й зміцнює віру в Бога, яка є сіллю землі, що виявляється поза межами її болю.

За стильовими ознаками обидва твори тяжіють до експресіонізму. Г. Грудзінський після смерті Ю. Вітліна занотував у своєму щоденнику враження від останньої зустрічі з письменником,

лейтмотивом якої було переконання, що «жив гір-котою незакінченої книги» [4, с. 158]. Питання її приналежності до експресіонізму в польському літературознавстві залишається суперечливим, що свідчить про складність своєрідної авторської реалізації поетичної моделі прози. У цьому відношенні повість «Сіль землі» співзвучна із ліричним романом «Поза межами болю», а відрізняється своїм спокоєм, рівновагою, композиційною симетричністю на відміну від динамічно-експресивного вияву коловороту життя, хаосу душевного болю, що характерно для поезики твору О. Турянського.

Х. Яковська в своїй монографії «3 історії експресіонізму в Польщі. Навколо «Солі землі» Ю. Вітліна аналізує повість у двох основних аспектах: метонімічної конструкції експресіоністичного героя і способу міфологізації зображуваного світу, визначаючи поетичність прологу й епічний реалізм повісті (реалізованої частини трилогії), літературознавець торкається основної її проблематики способу впровадження в реалістичний текст експресіоністичної міфології. Розв'язуючи цю квадратуру кола, Х. Яковська доходить висновку, що «Вітлін мав перед собою карколомне завдання пов'язати в одному тексті дві поезики» [5, с. 145].

Війна в повісті дається очима темного, наївного, знедоленого чоловіка, який ніколи не стикався з нею. Завдяки такій перспективі, Ю. Вітлін, створюючи максимальний ступінь ефекту пацифізму, міфологізує з ультра експресіоністською демонізацією страху історичні події, видиму реальність війни. Наприклад: «На кожній станції якась невідома рука кидала в залізні печі війни свіже паливо людських тіл» [10, с. 151]. Про експресіоністську анімізацію (різновид персоніфікації) писав Понгс, вважаючи її за найістотнішу формальну ознаку даного напрямку. У пролозі «Сіль землі» анімізація предметів означає щось надлюдське, міфічне: війна – це «кішка», евакуація – «кажан». Перебіг розповіді наче мимохить, без видимого артистичного зусилля, набуває природного осягнення художньої дійсності. Коли капрал Дурек викликає Петра в призовну комісію й приносить службового листа про підвищення на дружинника, гуцула це не тішить. Йому згадуються біблійні історії про рай... Але, що дуже істотно, як підмітила Е. Вігандт, «герой знаходить ворожість у власному світі, гріх в собі. Пізніше війна, яка персоніфікується в постать диявола, не становить якоїсь анонімної, понадлюдської сили, є гріхом багатьох людей, що мали спокутуватися терпінням «Незнаних Жовнірів» [10, с. 60].

Часто автор, змальовуючи масове скупчення військових, наближається до мотиву «людини-машини», що тяжіє до антицивілізаційного контексту. Чоловік, втративши у сучасному світі свою особистість, перетворюється на геометричну фігуру, цифру: «Рушило. Рушили люди, рушили коні... залізо, латунь, дерева і сталь... Йшли, їхали, пихтіли, живі і неживі цифри, цифри... голів, рук, ніг і тулубів, тягнулися лавою на схід і на південь, зі сходу на захід, з півдня на північ» [10, с. 22–23]. Образ «сконструйованої» людини, що прямує до досконалості «автомата», автор утілює в постаті фельдфебеля Бахматюка, який ретельно студіює «святі» книги військового статуту, вимірює життя і смерті людей номерами й підпунктами: «Кожний його жест, кожний вчинок щільно прилягав до якогось з параграфів Д.1, Д.2, Д.3» [10, с. 224]. Подекуди пацифізм письменника приводить до бунту проти змеханізованого світу, позбавленого ідеалів і одухотворення. Така світоглядна позиція притаманна німецькому експресіонізму, що спричинив революцію в мистецтві.

На відміну від повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна, зображення предметних явищ у ліричному романі «Поза межами болю» О. Турянського позбавлене сюжетної перспективи, бо автор висунув на перший план духовний аспект людини, бурхливу хвилю її почуттів і, таким чином, обмежив діяльність своїх персонажів, сповільнив рух життя, умертвив його зовнішні прояви. Не війна – а біль, передсмертний стан героя є основним стрижнем, функціональним зарядом твору. Земна екзистенція набирає майже космічного характеру: вічне коло народження і смерті, болю і радості. У «Поза межами болю» перенесення прикмет об'єктів на суб'єкти і навпаки автор персоніфікує внутрішній невидимий світ героя, щоб його експресія, найтонші вібрації душі стали доступними емпіричному і смислово сприйняттю. Так, митець викликає в нашій уяві ілюзію руху, оживлення мертвих предметів, а також порухи живих створінь, що поступово застигають у художніх образах природи. Наприклад: «дивовижні хмари страхіття... виглядали, мов казочні упирі», «бездушним трупом простелилася ледова пустеля», «ребра дивилися сумно, наче голі жебраки», «замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили», «вітер кусає, розриває розшарпує» [див.: 2].

Дослідники експресіонізму часто називають подібні стилістичні засоби «дереалізованими образами». У них головну функцію виконують полярні протиріччя, що звільняються від реальності і досягають тієї сфери духовності, де можна пізнати її в «чистому вигляді». Характерною

ознакою експресіоністського зображення в «Поза межами болю» є «віталізація смерті», яку одночасно сприймаємо як продовження нового життя і як початок вічного становлення. У стилістичному плані це проявляється в поширеному оксимороні «живий труп», що вказує на тотожність смерті і життя, а в сюжетно-функціональному – в епізоді, де після смерті товаришів Оглядівський у розпачі волів закінчити життя самогубством, проте десь із далекого світу сонно-мрійний голос Штранцінгера відвернув його задум. Через авторський суб'єктивний ідеалізм простежується той «абсолютний шифр», про який говорив К. Айкман, аналізуючи поезію німецьких експресіоністів. Це символи Сонця і Матері з дитиною...

Експресіоністська міфологія повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна здебільшого виявляється в семантичному полі головного героя Петра, образ якого є своєрідною точкою відліку релігійної стилізації твору. Живучи з Магдою, Невідомський через спадкову венеричну хворобу не може мати дітей. У його серці зароджується неясне почуття провини. Герою сниться, що бере в церкві шлюб, але замість подружньої корони ксьондз кладе йому на голову корону св. Степана, а він падає під її тягарем. Таким чином, автор стилізує візію первородного гріха людини, її вигнання з раю і спокутування провини. У цьому контексті війна виступає як наслідок людського прагнення вивідати таємниці Бога чи виквіт цивілізації, що знищує наш духовний потенціал. Євангельський епіграф (св. Матвія V 13) сприймається в повісті як ілюзія чи радше як поетична метафора, що є одним із найважливіших джерел іронії твору «Сіль землі».

Але якщо в повісті польського письменника історія – це певна сукупність фактів як засіб впливу на експресіоністське виявлення світогляду персонажів, то для О. Турянського вона є загальним потоком людського духу, безсловесною глибиною віри митця. Устами своїх персонажів він волів розсікти мовленнєві вузли, які пов'язують його істинне «Я» із «Болем». Адже мова, мате-

ріалізуючи собою область спогадів персонажа, є також і носієм його страждання.

Археологія дослідження графічного аспекту ліричної форми роману «Поза межами болю» лежить у глибині застиглого трепету експресіонізму, що в письменницькій практиці визначається великою кількістю тире, крапок, врешті, речень у вигляді дужок. Із цього приводу Е. Кузьма зауважував, що «у експресіоністській ліриці це так часто проявляється, що може служити немалим розпізнавальним знаком» [7, с. 140]. Мова розповіді залежить від способу розуміння сутності «Я» оповідача. І це дає змогу польському літературознавцеві в мистецькій свідомості певного напрямку вирізнити два його види: «Я» іманентне, що тягне за собою постулат абстрактної інтуїтивної мови: «логосу», «крику», «звуку», врешті «мовчання» і «Я» трансцендентне, як інструмент комунікації, основною концепцією якого є «символ».

Стосовно опозиційної форми до змісту висловлювався й митець т.зв. «абсолютної лірики» Р. Блюмнер: «Якщо поезія є мистецтвом, а мистецтво – абстракція, то поезія не може послугуватися реальною мовою» [3, т. 1, с. 443]. Для О. Турянського подібні міркування не були прийнятливими. У своїй статті «Дещо про українську критику» він писав, що кожний високохудожній твір, «який має вічне значення, складається з гармонійної сполуки, глибокої ідеї та мистецької форми» [1, с. 2] і «висловлює або принцип життя або принцип смерті» [1, с. 2].

Ця думка автора ліричного роману «Поза межами болю» наче кореспондується із графічним полотном рядків його твору, які у якості форми мають значення не самі по собі, а виступають як знаки, символи певного словесного змісту. Наприклад, коли на снігових вершинах албанських гір замерзли шестеро авторових товаришів, він виводить на жовтяві клаптики паперу стільки ж пунктирних ліній (6), що можуть бути відчитані як перервані шляхи їхнього життя, своєрідна «кардіограма серця» чи межі Болю:

Всі мої товариші сидять, мов кам'яні статуї, й мовчать.

Я прилізаю до кожного з них окремо й буджу, термощу їх... [2, с. 165]

Кругом мене чорна ніч...

І ніч блідне...

І небачу ні світла, ні ночі...

Не бачу, не чую нічого –

[2, с. 170]

Наведені цифрові збіжності графічного зображення із словесним змістом твору, що генерують відповідні відчитування, є не авторовою своєрідною системою вираження понять чи думок, а усимволізованою ілюстрацією самої його експресії. Таке розуміння природи художнього твору, яке зводиться до «математичної формули», допускали в своїх постулатах й експресіоністи, зокрема К. Едшмід, С. Пшибишевський, В. Кандінський, твердячи, що «остаточним абстрактним виразом мистецтва є лічба» [6, с. 113]. Якщо намагатися частково застосувати ці засади до інтерпретації позамовної сфери «книги Болю», то можна виявити деяку закономірність: двома пунктирними лініями письменник здебільшого передав крайню фізичну напругу й безнадійність товаришів; трьома – позначив, в основному, глибини сутності межової ситуації персонажів, де біль, смерть і любов є взаємозв'язані в «безодні буття». А загалом ці парадоксальні форми вираження вказують на лабіринти авторового душевного болю. Вони не можуть бути «відчитаними», бо одержимі невимовлено таємницею. Паростки її пунктиризації, викликані емоційною силою митця, є більш стихійними, ніж раціонально вмотивованими.

У повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричному романі «Поза межами болю» Осипа Турянського експресіоністська концептуалізація у творенні персонажів розкривається найрізноманітнішими пелюстками музичних тонів, у чиїх звуках живуть болі мертвих поколінь, віддалених у просторі й часі. Звідси – багатоаспектність оповіді, де розподіл простору і часу ускладнює розуміння минулого, якому притаманна внутрішньо властива здатність повертатися, чекати свого завтрашнього дня.

Висновки. На прикладі дослідження повісті «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричного роману «Поза межами болю» Осипа Турянського можемо стверджувати, що експресіоністські виміри творчості польського та українського письменників перебувають у міжкультурному європейському діалозі. Такі художні аналогії пов'язані передусім із спільною тематикою про Першу світову війну. Притім часто художні твори митців, які ніколи не належали до експресіонізму, більш відповідали його духові, ніж творчість програмних теоретиків напряму. Прикладом цього може служити повість «Сіль землі» Ю. Вітліна та ліричний роман «Поза межами болю» Осипа Турянського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Турянський О. Дещо про українську критику. Потреба аналізу творчої форми *Соборна Україна*. 1921. 16 листопада. С. 2–3.
2. Турянський О. *Поза межами болю*. Відень-Чикаго: Вид-во компанії «У.-М.-НА», 1921. 173 с.
3. Blümner R. *Der Geist der Kubismus und die Kunste Literatur-Revolution 1910-1925. Dokumente. Manifeste. Programme*. Mainz, 1960. 467 S.
4. Herling-Grudziński. *Dziennik pisany nocą 1973–1979*. Paryż, 1980. 234 s.
5. Jakowska K. *Z dziejów ekspresjonizmu w Polsce. Wokół «Soli ziemi»*. Wrocław, 1977. 178 s.
6. Kandinskij W. *Zagadnienia formy. Brzask epoki*. Poznań, 1920. 187 s.
7. Kuźma E. *Z problemów świadomości literackiej i artystycznej ekspresjonizmu w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1976. 177 s.
8. Strug A. *Pokolenie Marka Świdry. Wstęp J. Rohoziński*. Warszawa, 1984, 198 s.
9. Wiegandt E. *Austria felix czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej*. Poznań, Wydawn. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1988, 169 s.
10. Wittlin J. *Sól ziemi. Wstęp E. Wiegandt*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. 398 s.